

*Червченко Олександр Миколайович,
доцент кафедри слов'янських мов та
зарубіжної літератури УДПУ імені Павла Тичини*

Ремінісцентний характер циклу нарисів «Листригони» О. І. Купріна

Серед видатних російських письменників кінця ХІХ – початку ХХ ст. одне з помітних місць належить О. І. Купріну. Літературна діяльність митця розпочалася в кінці 80-х рр. ХІХ ст. За свою майже п'ятдесятирічну творчу кар'єру він створив значну кількість високохудожніх шедеврів, які пройшли перевірку часом, стали улюбленими книгами широкого кола читачів. Визначний майстер короткого оповідання, автор захоплюючих повістей, О. Купрін створив широку і багатогранну картину життя сучасної йому Росії, зобразив на сторінках своїх книг представників майже всіх верств тогочасного суспільства. Формуванню творчої манери письменника значною мірою сприяли його життєлюбство, допитливість, любов до людей. Особлива увага митця була прикута до людей праці, життя яких тісно пов'язане з природою. Відомо, що О. Купрін у багатьох своїх творах показав чудові картини української природи, у яку він був закоханий, адже певний період часу проживав в Україні.

У циклі нарисів «Листригони» в прекрасній поетичній манері письменник розкрив чарівну природу Криму, життя і працю балаклавських рибалок, яких він добре знав, підтримував з ними дружні стосунки. Ці мужні і суворі люди змальовані з любов'ю і повагою, показана їхня самовіддана праця, витримка, героїзм, здатність ризикувати життям, і найголовніше – глибока філософія життєлюбства.

З'ясуванню окремих аспектів означеного циклу присвячені наукові розвідки В. Афанасьєва, І. Корецької, Л. Крутікової, В. Ліліна, Е. Ротштейна, А. Чернишова та багатьох інших дослідників. Проте історіографія питання змушує констатувати, що недостатньо з'ясованою залишається проблема філософських, художньо-естетичних домінант твору, які створюють

дивовижну картину світу «Листригонів», чим і зумовлена **актуальність дослідження**.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі історико-літературного, концептуального, описового та порівняльно-історичного методів показати художньо-естетичні особливості окремого твору як моделювальної системи, розкрити її ремінісцентний характер (ремінісценція – 1. Невиразний спогад, явище, яке наводить на думку про що-небудь. 2. У художньому творі – окремі риси, мотиви, образи, нав'язні мимовільним або навмисним запозиченням з іншого твору, творчості іншого автора) [12:957]. Відповідно до поставленої мети у роботі визначені такі **завдання**:

- з'ясувати головні ознаки ідейно-естетичної концепції О. Купріна, історію створення циклу нарисів «Листригони»;
- дослідити художньо-естетичне тло твору;
- визначити його ремінісцентні особливості.

Об'єкт дослідження – літературно-художня творчість О. Купріна, а його **предмет** – ремінісцентні особливості циклу нарисів «Листригони».

Матеріал дослідження – цикл нарисів О. Купріна «Листригони».

Над циклом ліричних нарисів, які пізніше були об'єднані загальним заголовком «Листригони», О. Купрін працював у 1907–1911 рр. Вперше було надруковано нарис «Господня риба» (V нарис циклу) – в газеті «Одеські новини» (1907, 22 квітня, № 21). Наступні нариси «Тиша» (I), «Макрель» (II) з'явилися під загальним заголовком «Балаклава» у газеті «Межа» (1908, 27 жовтня, № 2); «Крадіжка» (III), «Білуга» (IV) – під загальним заголовком «Листригони» у «Новому журналі для всіх» (1908, листопад, № 1). Дещо пізніше побачили світ нариси «Бора» (VI) – у «Новому журналі для всіх» (1909, лютий, № 4), «Водолазы» (VII) – там само (1910, січень, № 15), «Шалене вино» (VIII) – там само (1911, березень, № 29). Спочатку письменник хотів закінчити цикл нарисом «Водолазы», про що писав Ф. Батюшкову у грудні 1909 р., але в 1911 р. він додав ще один – «Шалене вино». Повністю цикл нарисів «Листригони» увійшов у V том повного

зібрання творів О. Купріна видання товариства А. Ф. Маркса [5:507].

У «Листригонах» знайшли відображення епізоди дружнього спілкування письменника з чорноморськими рибалками-греками з кримського містечка Балаклава, у якому О. Купрін жив у 1904–1905 роках. «Рибалки і все місцеве населення його полюбили, – згадував балаклавський фельдшер Є. Аспіз. – Про письменницькі його здібності вони, звичайно, дуже мало знали. Навіть його найближчі друзі, – Паратіно і Констанді, яких він вивів в «Листригонах» під їхніми власними іменами, нічого не читали із написаного ним. Деякі, навіть, помилково вважали його писарем. Цінували у ньому яскравого, веселого, щедрого чоловіка, який усіх розуміє і з яким усім цікаво» [2:132]. О. Купрін намагався оселитися в Балаклаві, купив ділянку на схилі гори Кефане-Врісі, почав навіть будувати будинок. Але у грудні 1905 р. за наказом командувача Чорноморським флотом віце-адмірала Г. Чухніна його було вислано за межі Севастополя.

Справа в тім, що письменник став свідком звірячої розправи адмірала над матросами повсталого крейсера «Очаків» 15 листопада 1905 р. Прямо в бухті Г. Чухнін закидав бомбами корабель, влаштував страшне вогнище, у якому згоріло декілька сот матросів. О. Купрін сміливо виступив проти царського ката, написавши хвилюючу статтю «Події у Севастополі». Саме за це письменника було притягнуто до кримінальної відповідальності (за статтею 535 карного кодексу за паплюження представника влади) і вислано з Криму. До від'їзду в Петербург він встиг здійснити ще один відважний вчинок: переховував у себе декількох уцілілих матросів – повстанців з «Очакова», яких розшукувала царська влада [7:21].

Клопотання письменника щодо зняття заборони на в'їзд до Балаклави, не дивлячись на сприяння Петербурзького Літературного фонду та впливової меценатки баронеси В. Іксуль, залишилися безрезультатними. У вересні 1906 р. письменник ризикнув приїхати до Балаклави, подивитися на свій сад, але за наказом поліцейського пристава змушений був негайно покинути містечко. Судова справа, щодо статті «Події у Севастополі», розглядалася у

Петербурзі 22 квітня 1908 р. З огляду на давність «злочину» О. Купріна було визнано винним і засуджено до десятиденного домашнього арешту або грошового штрафу у розмірі 50 крб. Домашній арешт він відбував у Житомирі у серпні 1909 року. В бесіді з місцевим журналістом письменник сказав: «Вже в кінці третього дня мною стали оволодівати туга і тяжка злість при одній лише думці, що чужою волею я прикутий до певного маленького місця. На п'ятий день я вже просив начальство, щоб решту днів мені замінили грішми. Як з'ясувалося, що це не дуже легко» (газета «Волинь», 1809, № 246, 8 вересня) [9:559]. Як бачимо, письменник любив свободу і цінував цю рису в інших людях, зокрема у балаклавських рибалках. З того часу побувати у Балаклаві знову він не зміг.

Пізніше, вже перебуваючи в еміграції, письменник часто згадуватиме ті щасливі моменти свого життя. Розповідаючи про свої зустрічі з рибалками Прованса, письменник у серії нарисів «Мис Гурон», говорив: «Дуже хороший народ провансальські рибалки: красиві, стрункі, ласкаві, спритні, мужні. Але дивлюсь я на них з мого вікна, згадую далеке-далеке минуле, ревниво порівнюю славних провансальських рибалок з моїми балаклавськими листригонами, і, – що поробиш, – серце моє лине до благословенного Криму, до синього-синього Чорного моря» [10:102]. Стиль «Листригонів» своєрідно поєднував нарисову точність, епічну неквапність оповідання, тонку усмішку, ліричну проникливість.

Критика вважала нариси значним художнім здобутком письменника. «В «Листригонах», – зазначає В. Лілін, – О. Купрін виступив проти декадентського уявлення про людину як жалюгідну піщинку, яку таємничі світові сили ваблять невідомо куди. Письменник прославив в нарисах людину, яка бореться зі стихією і перемагає її. Це зближує Купріна з Джеком Лондоном, твори якого письменник читав у той час і високо цінував. «Листригони» розкривають поезію тяжкого, але радісного життя простої людини у її єдності з природою» [10:70]. У 1913 році О. Купрін заявляв: «Мене приваблюють героїчні сюжети. Потрібно писати не про те, як люди

збідніли духовно, стали вульгарними, а про перемогу людини, про силу і владу її» [6:79]. Це тяжіння до «героїчних сюжетів» завжди жило у ньому, і з найбільшою силою проявилось у зображенні життя і тяжкої праці балаклавських рибалок. Добре відомо, що письменник цінував цих людей. Як рівноправний член артілі, який оволодів складною наукою рибальства, він разом з ними виходив у море, тяжко працював, гордився їхньою дружбою.

Композиція, жанр, назва і пафос «Листригонів» підпорядковані одній меті: протиставити егоїстичним, самозадоволеним, цивілізованим сучасникам цілісні натури мужніх рибалок, далеких нащадків гомерівських листригонів (міфічних велетнів-людоджерів). Письменник з захопленням пише про людей, яким вдалося зберегти тисячолітній досвід пращурів, почуття свободи і мужності, простоту і добросердечність, наївність і природність, товариську відданість і єдність, здатність піти на ризик і водночас веселий характер.

О. Купрін навіть не змінив реальних імен героїв, оскільки вони були гідні не меншої, а навіть більшої слави, ніж, говорячи словами автора, «німецький імператор», «знаменитий бас», «модний письменник» чи «виконавець циганських романсів» [6:79]. Добре знаючи життя, характер і звичаї рибалок, письменник створив оригінальні нариси поем, в яких в одному цілому поєднанні стихія моря, щоденні турботи, напружена, надзвичайно ризикована праця, яка вимагала волі і відваги, наївні і прекрасні легенди, мужні вчинки, героїчні характери, жарти, витівки, своєрідний артистизм і веселощі, розгул, гулянки тощо. Цілком доречними видаються слова: «В циклі нарисів «Листригони» О. Купрін показав духовну красу людей праці» [13:207].

Живучи серед природи Криму, О. Купрін виявився надзвичайно тонким її спостерігачем: *В конце октября или в начале ноября Балаклава – этот оригинальнейший уголок пестрой русской империи – начинает жить своеобразной жизнью. Дни ещё теплы и по-осеннему ласковы, но по ночам стоят холода, и земля гулко звенит под ногами. <...> Нигде во всей России, –*

*а я порядочно её изъездил по всем направлениям, – нигде я не слушал такой глубокой, полной, совершенной тишины, как в Балаклаве [8:400-401]. Нічна Балаклава набуває романтичного забарвлення, ознаками якого стають досконалі форми докiлля. Світ, що оточує людину, створює дивне відчуття спокою, тиші, душевного затишку: *Тишина не нарушается ни одним звуком человеческого жилья. Чувствуешь, как ночь и молчание слились в одном чёрном объятии [8: 401].**

Картини природи стають предметом естетичного замилювання, викликають казково-фантастичні відчуття героя: *Гляжу налево, туда, где узкое горло залива исчезает, сузившись между двумя горами. Там лежит длинная, пологая гора, увенчанная старыми развалинами. Если приглядишься внимательно, то ясно увидишь всю её, подобную сказочному гигантскому чудовищу, которое, прижав грудью к заливу и глубоко всунув в воду свою тёмную морду с настороженным ухом, жадно пьет и не может напиться [8:402].* На тлі цих дивних відчуттів з'являється згадка про міфологічних лестригонів: *В уме моём быстро проносится стих Гомера об узкогорлой черноморской бухте, в которой Одиссей видел кровожадных листрогонов [8:402].* Лестригони (гр. Laistrygónés) – у грецькій міфології народ велетнів-людоджерів, з яким зустрівся під час своєї подорожі Одиссей. Як відомо, вони розбили одинадцять кораблів героя й з'їли його супутників: врятуватися вдалося тільки кораблю, на якому був він сам [1:43].

Деякі вчені припускають, що під лестригонами малися на увазі таври, оскільки їм була властива манера – нанизувати на жердини голови переможених противників. Можливо, поетична уява Гомера, помножена на реальний страх перед таврійськими витівниками, в переказах греків, і породила велетнів-людодідів? Інші дослідники стверджують, що Одиссей не бував тут, що це вигадки балаклавських учених XIX століття, щоб привернути увагу до свого міста. «Так чи інакше, – наголошує К. Рильов, – але оливи у вогонь підлив і О. Купрін, написавши цикл оповідань про місцевих рибалок грецького походження під назвою «Листригони» [11:23].

У своєму творі письменник порівнює дві моделі існування людини: з одного боку, безтурботне, безцільне існування курортників, *нашумевших, накуривших, насоривших, непрошенных гостей* [8:400], а з другого – сувору, справжню, сповнену турбот діяльність місцевого населення. Картині так званого «цивілізованого» світу автор протиставляє життя мешканців містечка: *Выползает на улицу **исконное, древнегреческое население**, до сих пор прятавшееся по каким-то щелями и задним камеркам* [8:400]. На перший погляд, здається, що перед читачем постають якісь дивні створіння, які чомусь *выползают*, чомусь *прятавшееся*. Проте життя цих людей дуже швидко наповнюється особливим змістом: *Разговор идет о паях, о половинках паёв, о сетях, о крючках, о наживке, о макрели, о кефали, о лобане, о камсе и султанке, о камбале, белуге и морском петухе* [8:401], їх об'єднує спільна тема: *Весь интерес рыбацкого посёлка теперь сосредоточен только на рыбе* [8:401]. Зміст цих понять набуває глибокого філософського (життєствердного) значення, адже місцевим рибалкам вдалося зберегти тисячолітній досвід предків, і в умовах духовної кризи перехідної доби (кінця XIX – початку XX ст.) не відійти від природного плину життя, своїх звичаїв.

Гармонійне поєднання людини з довкіллям відчувається не тільки в ідилічних картинах чудової, спокійної, кримської природи, а й в моменти, коли грізна морська стихія, що асоціюється з образами *вітру, води*, здавалося б не залишає людині шансів на порятунок. Навіть за таких умов місцеві жителі виходять переможцями над стихією. Згадаймо нарис «Бора»: *Третьи сутки дует бора. **Бора** – иначе норд-ост – это яростный таинственный ветер, который наводит страшные волнения по всему Чёрному морю* [8:421]. Характеризуючи його, письменник зазначає, що це *самый капризный ветер на самом капризном из морей* [8:421], тобто довкілля постає олюдненим, наділеним рисами людського характеру. Цікаво вмотивовується його поява: *Третьи сутки дует бора. **Новолуние. Молодой месяц, как всегда, рождается с большим мучением и трудом*** [8:421]. В уяві місцевих

жителів збереглися ще ті давні антропоцентричні уявлення про світ як живий організм, з характером якого потрібно рахуватися.

Досвід рибалок спонукає їх до цілком прагматичних рішень: *они не только не думают о том, чтобы пуститься в море, но даже вытащили свои баркасы подальше и понадёжнее на берег* [8:421]. Людина в цей час усвідомлює своє безсилля перед стихією: *В эти дни старые, хитрые балаклавские листригоны сидели по кофейням, крутили самодельные папиросы, пили крепкий бобковый кофе с гущей, играли в домино, жаловались на то, что погода не пускает, и в уютном тепле, при свете висячих ламп, вспоминали древние легендарные случаи, наследие отцов и дедов...* [8: 421]. Навіть в такі, вільні від тяжкої ризикованої праці, дні рибалкам вдається заповнити вакуум бездіяльності розмовами, згадками про минуле, тобто залишатися єдиним цілісним організмом, який має усталений погляд на життя, свою філософію. Не дивно спостерігати за реакцією місцевих жителів під час звістки про загибель прибулих рибалок: *Пропал без вести один баркас из Фороса, на котором работала артель пришлых русотепов, восьмеро каких-то белобрысых Иванов, приехавших откуда-то, не то с Ильменя, не то с Волги искать удачи на Черном море. В кофейнях никто о них не пожалел и не потревожился. Почмокали языком, посмеялись и сказали презрительно и просто: «Тц... тц... тц... конечно, дураки, разве можно в такую погоду? Известно – русские* [8:421].

Проте по-іншому (в дусі легендарно-міфологічної патетики) сприймається вчинок Вані Андруцакі, який зумів вийти в море перед бурею, знехтувавши застереженнями більш досвідчених рибалок. Письменник лише фрагментарно говорить про те, що довелося пережити цим ще дуже молодим людям: *Трое суток без сна, без еды и питья, днём и ночью, и опять днём и ночью, и ещё сутки, в крошечной скорлупке. Среди обезумевшего моря – и вокруг ни берега, ни паруса, ни маячного огня, ни пароходного дыма!* [8: 422]. Вражають лідерські якості Вані, адже він постає як сильна, героїчна особистість. Стверджуватися серед товаришів йому дозволяють не тільки

розум, воля, а й фізична сила. Коли з Юрою Ліпіаді в кінці другої доби сталася істерика, і він почав плакати і сміятися, а потім хотів вистрибнути за борт, Ваня вчасно встиг вдарити його рульовим веслом по голові. Здавалось би такий не зовсім гуманний вчинок вартий засудження, однак за зовнішньою жорстокістю прихована любов до ближнього, любов до людини, адже Вані вдалося вберегти товариша від смерті. Був і інший момент, коли *артель напуганная бешеным ходом лодки, захотела убрать парус, и Ване стоило, должно быть, больших усилий, чтобы сжать в кулак волю этих «пяти» человек и, пред дыханием смерти, заставит их подчиниться себе... Конечно, в эти трое суток напряженной, судорожной борьбы со смертью было много сказано и сделано такого, о чём артель «Георгия Победоносца» не расскажет никому, ни за какие блага, до конца дней своих!* [8:422].

Захоплення й повагу викликають дії мешканців Балаклави, які з нетерпінням чекають на повернення місцевих рибалок: *В эти трое суток ни один человек не сомкнул глаз в Балаклаве, кроме толстого Петалиди, хозяина гостиницы «Париж». И все тревожно бродили по набережной, лазили на скалы, взбирались на генуэзскую крепость, которая высится своими двумя древними зубцами над городом, – все: старики, молодые, женщины и дети. Полетели во все концы света телеграммы... Проснулась древняя, многовековая спайка между людьми, кровное товарищеское чувство, так мало заметное в будничные дни среди мелких расчётов и житейского сора, заговорили в душах тысячелетние голоса пра-пращуров, которые задолго до времени Одиссея вместе отстаивались от боты в такие же дни и такие же ночи* [8:424]. Стає зрозумілим, що сила цих людей полягає у збереженні духу колективізму, міцних товариських почуттів. На відміну від так званого цивілізованого світу з його філософією індивідуалізму, егоїзму, місцеві жителі не відійшли від вікових традицій, не зрадили своїй культурі, звичаям.

Найвищим досягненням такого ставлення до життя стає перемога людини над морською стихією: *Была большая радость, соединившая сотню*

людей в одно тело и в одну душу! [8:424]. Однак прояви радості різноманітні: *Кругом плакали от счастья: матери, жены, невесты, сёстры, братики. Вы думаете, что хоть один рыбак из артели «География Победоносца» размяк, расплакался, полез целоваться или рыдать на чьей-нибудь груди? Ничуть! Они все шестеро, ещё мокрые, осипшие и обветренные, ввалились в кофейную Юры, потребовали вина, орали песни, заказали музыку и плясали, как сумасшедшие, оставляя на полу лужи воды. И только поздно вечером товарищи разнесли их, пьяных и усталых по домам; и спали они без просыпу по двадцати часов каждый [8:424].* Подібні сцени святкування перемоги людини над обставинами, які чимось нагадують давньогрецькі діонісії, зустрічаємо і в картинах «Макрель» та «Шалене вино».

У такий спосіб ці люди виборюють собі право на життя, право на щастя, право на свято. Картина «Шалене вино» стає філософським узагальненням попередніх: *Балаклавцы – хитрый народ и к тому же наученный тысячелетним опытом: поутру они пьют вместо холодной воды то же самое бешеное вино. И всё мужское коренное население Балаклавы ходит недели две подряд пьяное, разгульное, шатающееся, но благодушное и поющее. Кто их осудит за это, славных рыбаков?* [8:443]. За цими ідилічними щасливими картинками стоїть героїчна праця, природній розум, професійний талант і людська велич балаклавських рибалок. У цьому особливому світі, де людина постійно перебуває на межі життя чи смерті, з'явилася особлива філософія життєлюбства, єднання людей: *По гостям, как и всегда в консервативной Балаклаве, ходят редко. Встречаются в кофейнях, в столовых и на открытом воздухе, за городом, где плоско и пёстро начинается роскошная Байдарская долина... Сядут в кружок... Пьют чашками, учтиво, с пожеланиями и непременно – чтобы все разом. Один подымет чашку и скажет: «стани-ясо», а другие отвечают: «си-ияй»* [8:443].

Жодного разу читач не стає свідком побутових сварок балаклавських рибалок чи подружніх зрад: *Балаклавские жёны и дочери ведут*

замкнутый и целомудренный образ жизни, позволяя себе только одно невинное развлечение – посудачить с соседками у фонтана в то время, когда их кувшины наполняются водой [8:435]. Подібні характеристики чимось нагадують давньогрецьких героїнь, які роками чекали на свого чоловіка, зберігаючи йому вірність і любов (згадаймо образи Одиссея і Пенелопи). У цьому відношенні образ життя балаклавців зберіг свою чистоту, своєрідність, неповторність, силу і досконалість.

Їхній світ не визнає втручання з боку інших. Можливо, італійські моряки не змогли підняти затонулого англійського корабля «Чорний принц», тому що не знайшли спільної мови з місцевими жителями. Сам письменник називає цю рису балаклавських рибалок «маленьким місцевим патріотизмом» [8:430], а пояснення знаходить у віковичних традиціях цього народу: *Балаклавцы не жадны, не услужливы, держатся с достоинством, в море отважны, хотя и без нелепого риска, хорошие товарищи и крепко исполняют данное слово. Положительно – это особая исключительная порода греков, сохранившаяся главным образом потому, что их предки чуть не сотнями поколений родились, жили и умирали в своем городишке, заключая браки лишь между соседями* [8:428].

Легендарно-міфологічне відлуння знаходимо і в численних античних ремінісценціях (згадка про листригонів Гомера, про Діоніса, зевсову рибу, морського змія, царя морських раків), а також в християнських релігійних нашаруваннях (свято Йордана, апокрифічному сказанні «Господня риба»). Міфологічний зміст нарисів проступає і в численних табу, яких свято дотримуються рибалки: *Ему же я обязан знанием рыбацких обычаев и суеверий во время ловли: нельзя свистать на баркасе; плевать позволено только за борт; нельзя упоминать черта, хотя можно проклинать при неудаче: веру, могилу, гроб, душу, предков, глаза, печёнки, селезёнки и т.д.; хорошо оставляют в снасти как будто нечаянно забытую рыбёшку – это приносит счастье; спаси Бог выбросит за борт что-нибудь съестное, когда баркас ещё в море, но всего ужаснее, непростительнее и зловреднее*

– *это спросит рыбака: «Куда?»*. *За такой вопрос бьют* [8:418]. Це свого роду зразок окремої субкультури, тлом якої стають міцні колективні зв'язки, увиразнені яскравим індивідуалізмом, та обожування природного світу.

Отже, в означеному циклі нарисів увага О. Купріна прикута до людей праці, життя яких тісно пов'язане з природою. В прекрасній поетичній і стриманій манері письменник змалював їхні мужні і суворі образи, їхню самовіддану боротьбу з примхливим морем, їх витримку, героїзм, здатність ризикувати життям, їх прості веселощі та дитячу життєрадісність.

Список використаної літератури

1. Антична література. Хрестоматія. – К.: Рад. шк., 1968. – 611 с.
2. Аспиз Е. М. Куприн в Балаклаве / Е. М. Аспиз. – Альманах «Крым», 1959, № 23. – 164 с.
3. Афанасьев В. Н. Александр Иванович Куприн / В. Н. Афанасьев. Критико-биографический очерк. Издание второе, исправленное и дополненное. – М.: «Художественная литература», 1972. – 176 с.
4. Зарубіжна література ранніх епох. Античність. Середні віки. Відродження: Навчальний посібник (Ф. І. Прокаєв, Б. В. Кучинський, О. Г. Булаховська, І. В. Долганов). – К.: Вища школа, 1994. – 406 с.
5. Корецкая И. В. Листригоны. Комментарии / А. И. Куприн. Рассказы. – М.: Правда, 1981. – С. 506-508.
6. Крутикова Л. В. А. И. Куприн / Л. В. Крутикова. – Ленинград: Просвещение, 1971. – 120 с.
7. Куприн А. И. Повести и рассказы / А. И. Куприн. Вст. ст. А. Чернышева. Рис. В. Цехмистера. «Школьная библиотека». – Кишинев: Литература артистикэ, 1980. – 480 с.
8. Куприн А. И. Рассказы / А. И. Куприн. – М.: Правда, 1981. – 512 с.
9. Куприн А. И. Собрание сочинений в девяти томах Т. 9. / А. И. Куприн. – М.: Правда, 1964. – 592 с.
10. Лилин В. Александр Иванович Куприн. Пособие для учащихся /

В. Лилин. – Л. Просвещение, 1975. – 112 с.

11. Рильов К. Балаклава / К. Рильов. Г. «День», № 233, 2005. 16 грудня, – с. 21.

12. Словник української мови / Кер. В. В. Німчук та ін. / Відп. ред. В. В. Жайворонок. – К.: ВЦ «Просвіта», 2012. – 1320 с.

13. Украинский Советский Энциклопедический Словарь: В 3-х т. / Редкол.: А. В. Кудрицкой. – К.: Глав. ред. УСЭ, 1988. – Т. 2. – 768 с.